

Memlükler Dönemi Suriye’de Yüksek Öğretim Müesseseleri Olarak Camiler*

Hatim MAHAMİD**
Çev. Harun YILMAZ***

Giriş

Medreselerin İslam eğitim müesseseleri olarak gelişimine rağmen camiler, İslam dünyasının her yerinde bilginin, özellikle de dinî bilginin aktarılmasında önemli müesseseler olarak hizmet vermeye devam etti. Diğer şehirlerdekilerin yanı sıra Dımaşk ve Halep’teki Emevî camileri ve Kudüs’teki Aksâ Camii gibi İslam’ın ilk dönemleri boyunca Suriye’de kurulan eski camiler, ibadet mekanları olmalarının yanında başlıca eğitim kurumları işlevini de gördüler. Medrese kurumunun yayılışı Eyyûbiler ve Memlükler döneminde Dımaşk’ta Emevî Camii’nde devam etmekte olan eğitim faaliyetlerini neredeyse hiç etkilemedi. Aynı şekilde Halep’teki Büyük Camii (Emevî Camii), medrese tipi müesseselerin ortaya çıkışından sonra bile şehirdeki ana eğitim müessesesi olarak hizmet etmeye devam etti. Birçok tarihcîye göre Kur’ân, hukuk (fıkıh), Arapça ve buna

* Hatim Mahamid, “Mosques as Higher Educational Institutions in Mamluk Syria”, *Journal of Islamic Studies*, 20:2 (2009), s. 188-212.

Bir eğitim müessesesi olması bakımından genel olarak cami için bkz. Malake Abiad, “Mü’essesâtü’t-terbiyyetü’l-arabiyye fi’ş-Şâm hattâ evâstî’l-karnî’r-râbî’i’l-hicrî”, *et-Terbiyyetü’l-arabiyyetü’l-İslâmiyye*, (Amman: el-Mecma’i’l-Melekî, 1989), 108-12; Ahmad Shalaby, *History of Muslim Education* (Beirut: Dâr al-Kashasâf, 1954), 47-51; Malake Abiad, *Culture et education arabo-islamiques au Şâm pendant les trois premiers siècles de l’islâm: d’après “Târîh madînat Dîmaşk” d’Ibn Asâkir (499/1105-571/1176)* (Damascus: Institut français de Damas, 1981), 54; Munir-ud-Din Ahmad, *Muslim Education and Scholars’ Social Status, up to the 5th century AH, in the light of Ta’rih Baghdâd* (Zurich: Verlag “Der Islam”, 1968), 112, 115-17; George Maqdisi, *The Rise of Colleges* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1981), 22-3; a.g.mlf, “Muslim Institutions of Learning in Eleventh Century Baghdad”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 24 (1961): 1-56, s. 11; Jonathan Berkey, *The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo* (Princeton: Princeton University Press, 1992), 50-6. Genel olarak camiler ve işlevleri için bkz. Daniella Talmon-Heller, *Islamic Piety in Medieval Syria: Mosques, Cemeteries and Sermons under the Zangids and Ayyubids (1146-1260)* (Leiden: Brill, 2007), 29-150.

** Open University of Israil and Ben-Gurion University.

*** Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi. Çevirene ait notlar köşeli parantez içinde gösterilmiştir.

benzer pek çok ders (halakalar) bu camide, çoğunlukla da es-Sarıyetü'l-Hadrâ¹ yanındaki avlusunda devam etmekteydi. Benzer şekilde Zengîler döneminde çeşitli alanlara dair pek çok ders Dımaşk Emevî Camii'nde verilmekteydi. Mesela geniş bir öğrenci halkası burada Cemâlû'l-Eimme İbnü'l-Mânih'ten (ö. 562/1166) Kur'ân, fıkıh ve Arapça grameri öğrenimi görmekteydi.²

Bu çalışmanın temel amacı ortaçağ sonlarında Suriye'de camilerdeki eğitim faaliyetlerini takip etmektir. Çalışma siyasî ve ekonomik gelişmeler ışığında, Memlükler döneminde Suriye'nin başlıca şehirlerinde yeni camilerin inşasındaki gelişimin ve medrese-camilerin kurulmasının izini sürecektir.

Medrese-Cami İnşasındaki Gelişmeler

Şayet Eyyübî dönemi, Kuzey Suriye şehirlerinde medreselerin gelişiminin zirvesi ise, Memlük dönemi de medreselere ek olarak camilerin inşa ve gelişiminin altın çağıdır. Camilerde genişlemeler, yenilemeler ve değişiklikler Suriye'nin bütün ana şehirlerinde ve baştanbaşa bütün bölgede görülür. İslamî geleneğe göre bütün halkın katıldığı Cuma namazları şehirde tek bir camide kılınmalıdır. Dımaşk ve Halep'teki Emevî camileri, Kudüs'teki el-Aksâ Camii ve diğer şehirlerdeki camiler bu amaca hizmet etmekteydiler.

Memlükler döneminde özellikle Dımaşk ve Halep'te Cuma namazı kılınan cami sayısı artınca bu gelenek de değişikliğe uğradı. Bu artış, Eyyübîler ve Memlükler dönemi boyunca şehirlerdeki artan nüfusun dinî ve eğitime dair ihtiyaçlarını karşılamak için gerekliydi. Bazı tarihçilerin tahminlerine göre IX./XV. asrın sonuna gelindiğinde Dımaşk şehrinde farklı derecelerde bin kadar cami bulunmaktaydı.³ Nu'aymî, kitabında Dımaşk ve çevresindeki Cuma namazı kılınmakta olan 31 adet camiyi inceler.⁴ Dımaşk'ta Emevî Camii'nin, VIII./XIV. asrın ikinci yarısına kadar Cuma namazı için şehir surları içindeki ana ve esasen tek cami olma özelliği devam etti. 765/1364'te Cuma namazları Emevî Camii'nin yanı sıra şehir surları içinde ilk defa yeni bir yerde, şehrin valisi Mengli Boğa tarafından inşa ettirilen yeni camide kılındı.⁵

¹ İzzeddin Muhammed b. Ali b. Şeddâd, *el-A'lâku'l-hatîre fî zikri ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre*, (Dımaşk: Vezâretü's-sekâfe, 1991), I, 120; Muhammed b. Muhammed b. Şihne, *ed-Dürri'l-müntehab fî târihi memleketi Haleb* (Dımaşk: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1984), 71.

² Abdülkâdir b. Muhammed en-Nu'aymî, *ed-Dâris fî târihi'l-medâris* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Cedîd, 1981), I, 203.

³ Bu sayıya içerisinde Cuma namazı kılınmayan camiler de dahildir; bkz. Muhammed Edîb el-Hisnî, *Müntehabâtü't-tevârih li-Dımaşk*, (Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, 1979), 1031.

⁴ Dımaşk'taki camiler için bkz. Nu'aymî, *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*, II, 371-445; Muhammed b. İsa b. Kennân, *el-Mevâkibü'l-İslâmiyye fî'l-memâlik ve'l-mehâsinü's-Şâmiyye* (Dımaşk: Vezâretü's-sekâfe, 1992), I, 357-67.

⁵ İsmail Ebü'l-Fidâ İbnü'l-Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye fî't-târih* (Halep: Dârü'r-Reşîd, ts.), XIV, 349; Velîyüddin Ebü'z-Zür'a İbnü'l-İrâkî, *ez-Zeyl ale'l-iber fî haberi men gaber* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1989), I, 151. Emir Mengli Boğa (ç. 774/1372) bir başka cami de valisi olduğu dö-

Suriye’de cami inşasında en dikkate değer gelişme, esasen Memlûklerin ilk döneminde gerçekleşti. Memlûk hükümdarları bu konuda neredeyse bütün Suriye şehirlerinde bir iz bıraktılar. Sultan ez-Zâhir Baybars Suriye’yi fethedip Mısır Memlûk ülkesine kattığında, Nâsırıyye bölgesi gibi özellikle Şîî nüfusun çoğunlukta olduğu yerlerde camiler inşa etmeye başladı. O, bunu Şîa’yı Sünnî İslam’a göre hareket etmeye zorlamak ve aralarında Sünnî prensipleri yeniden güçlendirmek için yapmıştı.⁶ Dahası o, Safed’de iki merkezi cami, ez-Zahir ve Kal’a camilerini kurdu. Baybars, Eyyübî döneminin sonundan beri devam eden uzun bir ilgisizlik döneminin ardından 668/1269’da Dımaşk’taki Emevî Camii’ndeki idari işleyişi yeniden düzenledi.⁷ Memlûk sultanları ve valileri, Trablus’taki Mansûrî, Gazze’deki Câvilî (Jâwulî), Safed’de Tenkiz ve diğer camiler gibi Suriye’nin çeşitli şehirlerinde büyük camiler inşa etmeye devam ettiler.

Emevî Camii’nden başka Dımaşk’ta Cuma namazı kılınan diğer büyük camilerin çoğu, VIII./XIV. asır boyunca şehir surları dışında kuruldu. el-Muzafferî, el-Hanâbile veya el-Cebel camileri, Eyyübîler döneminde şehir merkezindeki Emevî Camii’nden uzakta yaşayanlar için Kâsiyun dağındaki Sâlihîyye mahallesinde kurulmuştu. Bu yeni camiler şehir surları dışındaki yeni mahallelerde nüfusun artmasına hizmet etti. 814/1411’de Tûmâ kapısı dışındaki es-Sakîfe Camii’nin onarımından sonra Cuma namazları aynı mahallede yakın mesafedeki üç müessesede kılınmaya başladı: Halebiyye Medresesi, Zencîliyye Medresesi ve Sakîfe Camii.⁸ Ayrıca Sultan Muhammed b. Kalavun döneminde Seyfeddin Tenkiz’in Dımaşk valisi olarak görev yaptığı sırada çok sayıda cami inşa edildi.⁹ IX./XV. asırda yenilenen Cuma camilerinin çoğu metruk haldeki camilerin harabelerinden veya küçük camilerin genişletilerek Cuma namazı kılınan merkezî camiler haline dönüştürülmesiyle meydana getirildi. Cuma namazı mekanı olmaları amaçlanan bu yapılar arasında el-Cevze, el-Mezzâz, et-Tavâşî ve el-Ukaybe camileri bulunmaktaydı.¹⁰

Yukarıda değinildiği gibi Cuma namazlarının VIII./XIV. asrın ikinci yarısına kadar Dımaşk’ta sur içerisinde Emevî Camii haricinde medreselerde veya normal camilerde (mescitler) kılınmamış olması dikkat çekicidir. Bu tarihten sonra,

nemde Halep’te inşa ettirmişti. Buna karşın İbn Kâdî Şuhbe [Emevî Camii’nin dışında] Cuma namazının ikinci bir mekan olarak Dımaşk kadınlarının ve ayânının da katılımıyla 750/1349 yılında el-Adiliyyetü’l-Kübrâ’da kılındığını iddia etmektedir. bkz. İbn Kâdî Şuhbe, *Târîhu İbn Kâdî Şuhbe* (Dımaşk: el-Ma’hedü’l-İlmî el-Faransî, 1994), II, 673.

⁶ İbn Battûta, *Rihle*, (Beyrut: Dâru Beyrut, 1985), 79.

⁷ Nu’aymî, *ed-Dâris*, II, 408-9. Ayrıca bkz. Taha Selcî et-Tarâvine, *Memleketü Safed fi ahdi’l-memâlik* (Beyrut: Dâru’l-Âfâki’l-Cedîde, 1982), 259-60.

⁸ Nu’aymî, *ed-Dâris*, II, 431.

⁹ Bu dönemde kurulan ve Cuma namazı kılınan önemli camiler hakkında bkz. İbn Aybek ed-Davâdârî, *Kenzü’l-dürer ve câmi’ü’l-gurer* (Kahire: el-Ma’hedü’l-İlmî li’l-Âsâr, 1960), IX, 390-1.

¹⁰ bkz. Nu’aymî, *ed-Dâris*, II, 421, 422, 426, 428.

özellikle de IX./XV. asırda sadece beş vakit namaz için kullanılan çok sayıda mescit, camiye dönüştürüldü ve buralarda Cuma namazı kılınmaya ve hutbe îrâd edilmeye başladı. Bu nedenle mescitler genişletildi ve buralara minberler ve minareler ilave edildi.

Diğer taraftan bu yeni camilerin çoğunun işlevi öğretimi de kapsamaktaydı ve müezzin, imam, hatip gibi Cuma namazlarıyla ilgili olan görevlilerin yanına, bu defa hocalar da eklendi. Cami olduğu kadar eğitim müessesesi olarak da hizmet eden camiler arasında Tenkiz, Mengli Boğa ve et-Tavâşî yer almaktaydı. Nasr kapısı dışındaki Tavâşî Camii bu gelişime güzel bir örnektir. 813/1410'da Emir Şih'in bir memlûkü (hadım) bir mescidi yenileyip uygun eklemeleri yaparak cami haline getirdi ve buraya kendi adı olan et-Tavâşî adını verdi.¹¹

Öyle görünüyor ki IX./XV. asırda, mescit, medrese, hankah vb. gibi Memlûkler döneminde Suriye'de kurulan farklı işlevlere sahip pek çok müessese tıpkı Kahire'de olduğu gibi Cuma namazı kılınan camilere çevrildi.¹²

Mesela Trablus'ta, Memlûk Sultanı el-Mansûr Kalavûn'un 688/1289'da Haçlıları şehirden atmasının ardından İslâmî müesseseler gelişmeye başladı. Büyük Cami, el-Mansûrî el-Kebîr, 693/1294 yılında Sultan el-Eşref Halil b. Kalavûn tarafından babasının anısına inşa edildi. Bu dönemde birçok medrese kuruldu: el-Kartâviyye (726/1325-26), en-Nâsriyye, el-Hayriyye Hasan, el-Meşhed ve eş-Şemsiyye. Argun Şah Camii (755/1350) çevresinde iki medrese kurulmuş olan ikinci yerdî ve bunlar Sakrakiyye (757/1356) ve Hâtûniyye (775/1373) medreseleriydi.¹³ Salam-Liebich, çalışmasında Memlûkler döneminde Trablus'ta dokuz adet cami inşa edildiğini ve bunlardan altısında Cuma namazı kılındığını iddia etmektedir. Bu camiler ise el-Mansûrî, el-Attâr, Taynal, el-Üveysî, el-Burtâsî ve

¹¹ “fe ceddederhû et-Tavâşî Murcân Hâzindâr el-Emîr Şih ve ‘amile fihi hutbe; ve vesse‘ahu ve vekafe ‘aleyhi vekfen; ve rattebe lehu imâmen ve hatîben; ve ce‘ale fihi muhaddisen yakrau'l-hadis ve kârie hadis.” bkz. Nu‘aymî, *ed-Dâris*, II, 422. Mescitten dönüştürülmüş olan camilere - 814/1411'de dönüştürülen Tûmâ kapısı dışındaki es-Sakîfe Camii, 817/1414'te dönüştürülen el-Ukaybe Camii ve 830/1426-27'de dönüştürülen el-Cevze Camii- dair daha fazla örnek için bkz. ibid, 428, 431.

¹² Memlûkler dönemi boyunca Mısır'da cami ve medresenin işlevinde meydana gelen gelişim ve değişiklikler hakkında mimariye, kitabelere ve vakıf dokümanlarına dayalı önemli bir çalışma olarak bkz. Muhammed Hamza İsmail, “el-Alâka beyne'n-nassi't-te'sîsî ve'l-vazîfe ve't-tahâtî'l-mî'mârî li'l-medrese fi'l-asrî'l-Memlûkî”, *Târîhu'l-medâris fi Mısri'l-Memlûkiyye* (ed. Abdülazim Ramazan; Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1992), 271-386.

¹³ Nablusî, Mansûrî Camii'nin daha önceden bir kilise olduğunu, Haçlıların mağlup edilmesinden sonra camiye dönüştürüldüğü görüşündedir. bkz. Abdülğani b. İsmail en-Nablusî, *et-Tuhfetü'n-Nablusiyye fi'r-rihletî't-Trablusiyye* (Beyrut: el-Ma'hadü'l-Âlmânî li'l-Ebhâsî's-Şarkiiyye, 1971), 72. Bu cami ve ele alınan dönemde şehirde gelişen eğitim müesseseleriyle ilgili olarak bkz. Yahya b. Ebi's-Safâ b. Mehâsin, *el-Menâzilü'l-mehâsiniyye fi'r-rihletî't-Trablusiyye* (Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, 1981), 81; Muhammed Kürd Ali, *Hutatü's-Şam* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1928), VI, 53, 128-29; Nehdî el-Humsî, *Târîhu Trablus* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986), 68-9; Ömer Tedmurî, *Târîh ve âsar mesâcidü ve medârisü Trablus* (Trablus: Dârü'l-Bilâd, 1974), 57.

et-Tevbe camileridir.¹⁴

Trablus’taki eğitim müesseseleri IX./XV. asırdan Memlûk döneminin sonuna kadar hüküm süren kötü ekonomik koşullara rağmen görev yapmaya devam etti. Pek çok cami aynı zamanda medrese ve Suriye’nin diğer medreselerinde olduğu gibi pek çok medrese de cami olarak işlev gördüğünden, birçok tarihçi, bu dönemde camiler ile medreseler arasında ayırım yapmakta hataya düşmüştür. Trablus’taki cami-medreselere bir örnek VIII./XIV. asırda kurulan el-Burtâsiyye Medresesi veya Câmîü’l-Burtâsî’dir. 886/1381’den önce bu mekan Şâfiîlerin medresesi olarak tanımlanmaktaydı, fakat burası aynı zamanda Cuma namazlarının kılındığı bir yerdi.¹⁵

Büyük şehirlerde artan nüfusun ihtiyaçlarını karşılamak ve kalabalığı azaltmak için Cuma namazları camilerin yanında bazı medreselerde de kılındı. Böylece bazı medreseler ikili bir işleve sahip veya Cuma namazı kılınan cami olarak ikincil bir rol daha kazanmış oldu. İki farklı müessesenin rollerindeki bu birleşme Memlûkler döneminde de nüfus artışına bağlı olarak yine önde gelen şehirlerde gerçekleşti. Bu, pek çok medrese ve diğer eğitim müessesesinin cami olarak hizmet etmek suretiyle öğrencilerinin, müderrislerinin ve diğer görevlilerinin dini ihtiyaçlarını da karşılıyor olmasından kaynaklanmaktaydı. Pek çok vakfiye, içlerinde namaz kılınabilmesi için imam ve müezzin kadrolarını şart koştaktadır. Bazen Dımaşk’taki eş-Şâmiyyetü’l-Cevâniyye Medresesi’nde olduğu gibi vâiz de atanmaktaydı ve bu medreseler kendilerinin cami olduğuna delalet etmek üzere mihrap ve minarelere sahip olabiliyorlardı (veya bu yapılar onlara ilave edilmiş olabiliyordu). Mesela 741/1340’da Dımaşk’taki el-Bedriyye Medresesi’ne, cami olarak Cuma namazları kılınmasına imkan veren bir minare ilave edilmişti.¹⁶ Medreselerdeki eğitim esasen dinî konulara odaklanmış olmakla beraber Memlûkler dönemi boyunca medrese ve cami arasındaki rollerin karışması iki tip müessesenin temelde birbirinden farklı olmadığını göstermektedir.¹⁷

Aynı zamanda cami olarak da hizmet veren bu medreseler, şehir içindeki Emevî Camii’nin kuzeyindeki el-Âdiliyyetü’l-Kübrâ hariç, Dımaşk surları dışında

¹⁴ Trablus’taki bu camiler hakkında bkz. Hayat Salam-Liebich, *The Architecture of the Mamluk City of Tripoli* (Cambridge, MA.: The Aga Khan Program for Islamic Architecture, 1983), 15-100. Salam-Liebich, başta camiler, medreseler, hanlar ve hamamlar olmak üzere Trablus’taki Memlûkler dönemi ortaçağ eserlerine ait mimari ve dekoratif unsurların sistematik bir analizini yapmaktadır.

¹⁵ Giriş kapısının iç tarafında yazılı olan kitabesinde şöyle yazmaktadır: “Bismillâhirrahmânirrahîm; evkâfe hâzihi’l-medresete’l-mübâreke el-abdü’l-fakîr ilâ’l-Lâhi te’âlâ İsâ b. Ömer el-Burtâsî afâ’l-Lâhu ‘anhu, ale’l-müştağilîne bi’l-ilmî’ş-şerîfi ale’l-mezhebi’ş-Şâfi’î. Ve ikâmeti’l-cuma’i ve’s-salavâti’l-mektûbe; ve şerata an lâ yurseme fîha alâ ahadin ve lâ yeskunuhu men lâ lehu’l-hakku fî zâlik.” Daha fazla medrese-cami örneği için bkz. Salam-Liebich, *Architecture*, 34-50.

¹⁶ İbn Kâdi Şuhbe, II, 124; Nu’aymî, *ed-Dâris*, I, 477, 480. “fi receb hutibe bi’l-medreseti’l-Bedriyye bi-sefhi Kâsiyûn ba’de mâ cüddidet fi hâza’l-vakf sûratu câmi’...”

¹⁷ bkz. J. Berkey, *Transmission*, 56-6.

bulunmaktaydı. Bu durum Memlûk dönemi boyunca Dımaşk'ın sur dışındaki gelişiminin önemli bir göstergesidir. Tablo 1'de gösterildiği üzere IX./XV. asra kadarki medreseler, medrese-cami gibi ikili bir işleve sahip olarak inşa edilmişti. Bu durum medrese ve caminin iç içe geçmiş rollerine daha da vurgu yapmaktadır. eş-Şâhiniyye Medresesi Suriye'deki son Moğol istilasından sonra kurulmuştu. Burası ilk başta Eyyûbîler döneminden kalma Tевbe Camii'nde dinî ilimler için tahsis edilmiş bir taşdîr (resmî ders halkası) olarak bilinmekteydi. Fakat Emir Şâhinşâh eş-Şucâî, 803/1400 yılındaki Moğol istilası sırasında yanmasının ardından camiyi tamir ettirdi ve burası el-Medresetü'ş-Şâhiniyye olarak bilinir oldu.¹⁸ es-Sâbûniyye Camii ise türbe, Cuma namazlarının kılındığı cami ve dârü'l-Kur'ân gibi birden fazla işlevi icra etmek için kurulmuştu. Dahası buraya bir minare eklenmişti ve hutbeler de vakıf sahibi tarafından hazırlanmaktaydı.¹⁹ Aynı durum Memlûk döneminin sonuna doğru Dımaşk valisi Emir Sîbây (915-921/1509-1515) tarafından inşa edilen Sîbâiyye Medresesi için de geçerlidir. Burası Hanefî mezhebi müntesipleri için bir medrese, bir türbe, 30 sûfiye hizmet veren bir zâviye ve aynı zamanda Cuma namazları için bir cami olarak vakfedilmişti ve buradaki ilk Cuma namazı 9 Recep 922/1516'de okunan hutbeyle kılınmıştı.²⁰

Tablo 1: Dımaşk'ta Medrese-Cami İnşası

Medrese-Cami	Kuruluş Yılı	Cami Olarak Kullanılmaya Başladığı Yıl
el-Muazzamiyye	621/1224	697/1297
et-Türbetü'l-Hâtûniyye	577/1181	1309/709
el-Hâtûniyyetü'l-Berâniyye	526/1131	731/1330
eş-Şâmiyyetü'l-Berâniyye	616/1219'dan önce	732/1331
ez-Zincâriyye/Zinciliyye	626/1228	735/1334'den önce
el-Bedriyye	638/1240	741/1340
el-İzziyyetü'l-Berâniyye	626/1228	749/1348'den önce
el-Âdilîyyetü'l-Kübrâ	619/1222	750/1349

¹⁸ Tевbe Camii burada bir de ders halkası tahsis etmiş olan Şâhin isimli bir Memlûk emiri tarafından 816/1413'te yenilendi. Açıkılır ki cami ondan sonra Şâhiniyye Medresesi adıyla da bilinmeye başladı. bkz. el-Hisnî, *Müntehabât*, 946; Nu'aymî, *ed-Dâris*, I, 313-15; Tевbe Camii hakkında II, 426-7.

¹⁹ Vakfi hakkındaki detaylar için bkz. Nu'aymî, *ed-Dâris*, I, 13-7; a.g.mlf, *Dârü'l-Kur'ân fî Dımaşk* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Cedîd, 1982), 17-23; “ve bihâ câmi'un hasenun bi-minâratın tukâmu fihî'l-cümu'atu ve türbetü'l-vâkıfı ve ahîhi ve zürriyyetihimâ ... ve keebe bihi şeyhunâ el-kudât ...”

²⁰ Sîbâ'iyye Medresesi değişik camilerin kalıntılarında toplanan malzemeden inşa edildiği için “Cem'ü'l-cevâmi” adıyla bilinmekte, ayrıca içerisinde farklı müesseseleri barındırmaktaydı: “... ve ce'alehâ câmi'an ve medreseten ve zâviyeten ve türbeten.” bkz. Nu'aymî, *ed-Dâris*, I, 530; Abdülkâdir Bedrân, *Münâdetü'l-atlâl ve müsâmeretü'l-hayâl* (Dımaşk: el-Mektebetü'l-İslâmî li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, ts.), 175-6; el-Hisnî, *Müntehabât*, 954. Sîbâ'iyye'nin inşasıyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. İbn Tolun, *Müfâkehetü'l-hillân fî havâdisi'z-zamân* (Kahire: el-Müessesetü'l-Misriyyetü'l-Âmme, 1964), I, 349; II, 6, 10, 23.

Medrese-Cami	Kuruluş Yılı	Cami Olarak Kullanılmaya Başladığı Yıl
el-Halebiyye	813/1410	813/1410
eş-Şâhîniyye	816/1411’den önce	816/1411’den önce
el-Âbûniyye	863-868/1458-1463	863-868/1458-1463
es-Sîbâiyye	915-921/1509-1515	915-921/1509-1515

Cami ile medrese arasındaki rollerin girift hali Halep’te daha da güçlüdür. Pek çok eğitim müessesesi ve dinî müessese tarihçiler tarafından birbirlerinin yerine geçecek şekilde hem medrese ve hem de cami diye anılmıştır. İbn Şeddâd şehrin içinde ve dışında Memlûk döneminin başlangıcına kadar Cuma namazı kılınmayan 240 küçük camiden bahsetmektedir. O, içerisinde Cuma namazının kılındığı geniş camiler kadar şehrin içindeki Emevî Camii’ni ve sur dışındaki diğer dört caminin de ismini vermektedir.²¹

Halep Emevî Camii 723/1323’e kadar şehir surları içinde Cuma namazı kılınan ana ve tek cami olarak hizmet etmeye devam etmişti. Bu yıl içinde şehrin valisi Tanboğa es-Sâlihî Cuma namazları için ikinci bir yer olarak kendi adını verdiği bir cami inşa etti. Memlûkler dönemi şehrin gelişim ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik hem Halep içinde hem de dışında Cuma namazları için geniş camilerin çokça inşa edildiği dönemlerden birisidir. İbnü’ş-Şihne (ö. 890/1485) Tanboğa Camii’nin ardından şehir surları içinde kurulan diğer yirmi caminin hepsinde Cuma namazı kılındığını savunmaktadır. Bunlara, diğerleriyle birlikte en-Nâsriyye, Mengli Boğa, et-Tavâşî, Bektumur, el-Kirnâsî ve es-Serevî de dahildir. Bu camilerin çoğu VIII./XIV. asır boyunca şehrin valileri veya diğer memlûkler tarafından inşa edilmişti. İbnü’ş-Şihne değerlendirmelerinde, Cuma namazlarının kılındığı Memlûkler döneminde kurulmuş camilerin listesine şehir surları dışındaki neredeyse yirmiden fazla camiye de eklemektedir.²²

Medrese ve camilerin rolleri arasındaki birleşme, bazı tarihçilerin bir müesseseden cami olarak bahsederken diğerlerinin aynı müesseseyi medrese olarak isimlendirmiş olması gerçeğinde kendini açık bir şekilde göstermektedir. 727/1326’da Sultan Muhammed b. Kalavûn, Halep’te Miskâl adı verilen bir kilisenin hadis çalışmaları için medreseye dönüştürülmesini ve buranın aynı zamanda bir cami olduğunu göstermesi için yapıya bir de minare eklenmesini emretti.²³ el-Mevâzini/Tagriberdî Camii ise Halep valisi Tagriberdî tarafından kurulmuştu ve burası bir müessesenin başlangıçtan itibaren hem bir cami hem de

²¹ İbn Şeddâd, *el-Alâku’l-hatîre*, I,1; 103-28; 181-229.

²² İbn Şihne, *ed-Dürr*, 71-4.

²³ Bkz. *ibid*, 72-3; Ebü’l-Vefâ b. Ömer el-Urdî, *Me’âdinü’z-zehab fi’l-a’yânî’l-müşerrefe bi-him Haleb* (Amman: el-Câmi’atü’l-Ürdüniyye, 1992), 164; Muhammed Râgîb et-Tabbâh, *İ’lâmü’n-nübelâ bi-târîhi’l-Halebi’ş-şehbâ* (Halep: el-Kelâmü’l-Arabî, 1989), IV, 267-8: “emera es-Sultân en-Nâsir bi-’imâratî minâratî lehâ ve ce’ale fihâ hutbeten ve ce’alehâ medreseten li’l-hadis.”

bir medrese olarak vakfedilmesine diğer bir örnektir. Caminin vakfına göre medrese, biri Hanefî ve diğeri Şâfî iki müderrisin altında sekiz Hanefî ve sekiz Şâfî öğrencinin geçimini sağlayacaktı.²⁴

Suriye'nin farklı şehirlerindeki eğitim müesseselerinin vakfiyeleri incelendiğinde bunların Memlûk idaresinin muhtelif bölgelerindeki eşdeğer belgelere benzediği görülebilir. Leonor Fernandes, Doris Behrens Abouseif, Muhammed Muhammed Emîn, Gary Leiser ve başkaları tarafından yapılan çalışmaların mukayesesi, Memlûk coğrafyasının çeşitli yerlerindeki vakfedilmiş medreselerin prosedür ve uygulamalar bakımından büyük benzerliğini ortaya koymaktadır. Onlar arasında çoğu kez vakfın genişliği ve şart koşulmuş özel niteliklerle ilgili küçük farklılıklar ayırt edilebilir, fakat bu durum vakıflarda düzenlenmiş bütün uygulama ve işlemler için geçerli değildir.²⁵

Mevcut bilgiler Suriye'de dinî ve eğitime dair müesseselerin işlevlerinin birleşme sürecinin Mısır'dakinden daha önce başladığını göstermektedir. Jonathan Berkey'in çalışmasına göre bu rollerin birleşmesi, Kahire'de VIII./XIV. asrın ikinci yarısında Sultan Hasan Camii'nin kurulması ve bir ibadet mekanı olmasının yanında bir medrese olarak da hizmet vermesiyle başlamıştır. Daha sonra, benzer birleşik müesseseler, Memlûk döneminin sonuna kadar sayısı neredeyse 130'a ulaşarak Halep'in tamamında ortaya çıktı.²⁶

²⁴ Urdî, *Me'âdinü'z-zeheb*, 184.

²⁵ Memlûkler döneminde farklı eğitim müesseselerinin işleyişlerini karşılaştırmak için bkz. Leonor Fernandes, *Evolution*, 68-95; a.g.mlf., "Mamluk Politics and Education: The Evidence from Two Fourteenth Century Waqfiyya", *Annales Islamologiques*, 23 (1997), 87-98; Gary Leiser, "The Endowment of the el-Zâhiriyya in Damascus", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 27 (1984), 33-55; a.g.mlf., "Notes on the Madrasa in Medieval Islamic Society", *Muslim World*, 76 (1986), 16-23; Doris Behrens Abouseif, "Change in Function and Form of Mamluk Religious Instruction", *Annales Islamologiques*, 21 (1985), 73-93; Muhammed Muhammed Emîn, *el-Evkâf ve'l-hayâtü'l-ictimâ'iyye fî Mısır, 648-923/1250-1517* (Kahire: Dâru'n-Nehda'l-Arabiyye, 1980); Abdül-Latif Tibawi, "Origin and Character of al-Madrasa", *Bulletin of the School of Oriental Studies*, 25 (1962), 225-38.

²⁶ Bkz. J. Berkey, *Transmission*, 54-5; Said Abdülfettâh Âşûr, "el-İlm beyne'l-mescid ve'l-medrese", *Târîhü'l-medâris*, 15-44.

Tablo 2: Halep’te Medrese-Cami İnşası²⁷

Medrese-Cami	Birincil ve İkincil İşlevi	Kuruluş Yılı	İşlevde Meydana Gelen Değişimin Başlangıcı
el-Firdevs	Türbe-Medrese-Ribât-Cami	633/1235	633/1235
en-Nâsriyye	Medrese-Cami	727/1326	727/1326
Mengli Boğa	Cami-Medrese	763/1361	763/1361
el-Kirnâsiyye	Cami-Medrese	770/1368	770/1368
es-Serevî	Cami-Medrese	780/1378	922/1516’dan önce
et-Tarantâ’iyye/ el-Üveysiyye	Medrese-Cami	785/1383	785/1383
el-Mevâzînî/Tagriberdî	Cami-Medrese	1394/797	1394/797
es-Saffâhiyye	Medrese-Cami	828/1424	828/1424
Bâbü’l-Ahmer/Ughul Bey	Cami-Medrese	881/1476	881/1476

Şeyh Nâsirüddin Muhammed tarafından Cuma namazları için bir cami olarak kurulan es-Serevî Camii dışında Tablo 2’de listelenen bütün müesseseler namaz ve eğitim gibi iki işlevi eş-zamanlı yerine getirmekteydi. Memlûk döneminin sonunda Şeyh Sadüddin el-Malatî (ö. 922/1516) bu camiyi yeniledi ve bir medreseye dönüştürdü.

Memlûk döneminin sonunda eğitim müesseselerinin işleyişindeki karışıklık, vakıflarının durumuna da net bir şekilde yansımıştır. Emir Ughul Bey 881/1476’da Halep’te Bâbü’l-Ahmer’de camisini inşa ettiğinde burasını Hanefî mezhebi müntesipleri için aynı zamanda bir medrese olarak vakfetmişti. Vakfın Hanefîlere ait olduğu gerçeğine rağmen medresenin müderrislik kadrosuna bir Şâfînin atanması ise karmaşaya neden olmuştu.

Kudüs’te Eyyübî döneminin başlarında değişik müesseselerin işlevleri farklılaşmış görünmektedir. Memlûk döneminin sonlarına doğru bu farklılaşma, eğitim müesseseleri ve dinî müesseselerin işlevleri itibariyle çok daha iç içe geçtikleri algısına yol açacak şekilde, daha da muğlaktır. Bu nedenle Kudüs’teki pek çok müesseseden farklı işlevsel isimlerle (medrese, hankâh, zâviye, ribât veya türbe) bahseden değişik tarihî kaynaklar bulmaktayız. Kudüs’te bu durumun çok sayıda örneği vardır: et-Tenkiziyye, ed-Davâdâriyye, el-Fahriyye, el-Karîmiyye, el-Emîniyye, ed-Dergâh, en-Nasriyye, el-Evhadiyye, el-Belediyye, el-Câlikiyye,

²⁷ Bu müesseselere dair bilgi ve veriler Halep’le ilgili çeşitli kaynaklardan toplanmıştır. Bkz. İbn Şeddâd, *el-A’lâku’l-hatîre*, I, 261-2; İbnü’ş-Şihne, *ed-Dürr*, 72-4, 113, 234; el-Murtazâ ez-Zebîdî, *Tervîhu’l-kulûb fî zikri’l-mülûki benî Eyyûb* (Beirut: Dâru’l-Kitâbi’l-Cedîd, 1983), 45-6; el-Urdî, *Me’âdimü’z-zehab*, 162, 164, 169, 170, 183, 184, 192-3; Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *ed-Dürrerü’l-kâmine fî a’yâni’l-mietî’s-sâmine* (Beirut: Dâru’l-cil, 1993), II, 217-18; IV, 367; et-Tabbâh, *l’lâmu’l-nübelâ*, II, 359; IV, 267-8; V, 184-7, 207-9, 292.

Ribâtü'l-Mardînî, Ribâtü'z-zemenî ve diğerleri.²⁸ Bundan dolayı, Behrens Abou-seif, Leonor Fernandes, Gary Leiser, Muhammad Muhammad Amin gibi araştırmacılar tarafından da gösterildiği üzere, bu olgunun benzer şekilde diğer pek çok Memlük bölgesinde de kendini gösterdiği sonucuna varılabilir.²⁹

et-Tenkiziyye Medresesi'nin vakıf senedinin incelenmesi, fıkıh çalışmaları için (Hanefî fıkıh) 15 öğrenciye hizmet veren bir medrese, 20 öğrenci için bir dârül-hadis, daimi 15 sûfî öğrenci ve 10 misafir (*vâridûn*) için bir hankâh ve 12 daimi mukim yaşlı kadın ve 10 misafir için bir ribat gibi çeşitli işlevlere sahip farklı müesseseler içerdiği gerçeğine rağmen burasının bir medrese olarak vakfedildiğini göstermektedir. Ayrıca vakıf, medrese içerisinde bir de cami binası içermekteydi. Cami bir mihraba sahipti, fakat minber ve minaresi bulunmamaktaydı.³⁰ Buradan hareketle el-Aksâ ve es-Sahrâ camilerinin yakın olmasından dolayı burada Cuma namazı kılınmadığı anlamını çıkarabiliriz.

Aynı durum Kudüs'teki el-Eşrefiyye/es-Sultâniyye Medresesi için de geçerlidir. Burası IX./XV. asrın ikinci yarısında Kudüs valisi tarafından Sultan el-Eşref Kayıtbay onuruna inşa edildi. Mekan, bir medrese, 21'i fıkıh eğitimi alan 30 sufi için bir zâviye ve mihrabı olan bir cami şeklinde kullanılmak üzere vakfedilmişti. Medresenin bir minaresi olmasına rağmen et-Tenkiziyye için de geçerli olan sebepten, yani içerisinde Cuma namazı kılınan başka camilere yakın olmasından dolayı burada Cuma namazı kılınmazdı. Bundan dolayı kompleks, öncelikle bir medrese olarak inşa edilmişti, fakat orada kalanlara günde beş vakit namaz kılmalarına imkan tanıyan bir cami olarak da hizmet vermekteydi. el-Eşrefiyye'nin vakfiyesi beş vakit namaz kıldırarak bir imam ve bir *mûkebbir*

²⁸ Memlükler döneminde Kudüs'te medreselerin inşası ve vakfedilmesi konusundaki gelişmeler ve Memlük coğrafyasındaki farklı müessese türleri ve bunların eğitime dair işlevleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Hatim Mahamid, "Waqf, Education and Politics in Mamluk Jerusalem", *Islamic Quarterly*, 50/1 (2006), 33-58. İslam müesseselerinin ve diğer Memlük eserlerinin mimarisi ve kitabeleri Mohamed Moain Sadek tarafından çalışılmıştı. Bkz. *Die Mamlukische Architektur der Stadt Gaza* (Berlin: Klaus Schwarz, 1991), 322-31. Gazze'deki medreseler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Mehmed İpşirli ve M. et-Temîmî, *Evkâf ve emlâku'l-müslimîn fi Filistin* (İstanbul: Merkezü'l-Ebhâs li't-Târîh, 1982), 9, 14; Muhammed Kürd Ali, *Hitatü's-Şâm*, VI, 129, 131; Hatim Mahamid, "The Conctruction of Islamic Educational Institutions in Mamluk Gaza", *Nebula*, 4/4 (Dec. 2007), 36-40.

²⁹ Memlük dönemine ait farklı vakıf dokümanlarının mukayesesi için bkz. Mehmed İpşirli ve M. et-Temîmî, *Evkâf*; Kâmil Cemil el-Aselî, *Vesâik Makdisiyye Târîhiyye* (Amman: Matba'atü't-tevfik, 1983).

³⁰ Emir Tenkiz Medresesi'nin vakfiyesi için bkz. el-Aselî, *Vesâik*, I, 108-21. Cami olarak hizmet veren güney salonunun duvarındaki bir kitabe şöyle der: "el-Beytü'l-Harâm evvelü mescidinin vudî'a alâ vechi'l-ard; ve ihtâra li-ibâdetihî mevâtine li-iqâmeti's-süneni ve'l-farzi; ve ce'ale hâzâ'l-mescid câra'l-mescidi'l-Aksâ, ve ni'me'l-câre't-tâhir; ve ecra li-bânihî cezile's-senâi ve's-sevâbi'l-vâfir, li-kavli-Hi te'âlâ: innemâ ye'muru mesâcide'l-Lâhi men âmene bi'l-Lâhi ve'l-yevmi'l-âhir; ihtâra li-imâreti büyütihi men raziye fi'lâhu ve kavlehu atâle bi's-sa'di ve'l-bezli tûlehu..." bkz. Kâmil Cemil el-Aselî, *Ma'âhidü'l-ilm fi Beyti'l-Makdis* (Amman: Cem'iyetü'l-Ummâlî'l-Metâbi'i't-Te'avuniyye, 1981), 68; Abdülcelil Hasen Abdülmehdi, *el-Medâris fi Beyti'l-Makdis fi'l-asreyni'l-Eyyûbi ve'l-Memlûki* (Amman: Mektebetü'l-Aksâ, 1981), II, 31.

kadrosunu da içermekteydi.³¹

el-Eşrefiyye’nin inşa edilmiş olduğu tarz ve vakfının tahsisi bu dönemde siyasi düşüncelerin eğitim müesseselerin inşasına sirayet ettiğine dair birçok delil sunmaktadır. 872/1467’de Kudüs valisi Emir Hasan ez-Zâhirî, Memlûk Sultanı ez-Zâhir Hoşkadem’in adını abideleştirmek için bir medrese inşa etti. Hoşkadem’in ölümü ve Sultan el-Eşref Kayıtbay’ın yükselişi üzerine Hasan, Kudüs valiliğinden alındı, fakat siyasi statüsünü korumayı başardı. O, Kudüs’te inşa ettirdiği medreseye yeni sultan el-Eşref Kayıtbay’ın ismini vererek burayı yeni sultanla ilişkilendirdi ve böylece medresenin yönelimini değiştirmiş oldu: el-Eşrefiyye veya alternatif olarak es-Sultâniyye. Kayıtbay 880/1475’te Kudüs’ü ziyaret ettiğinde ise medreseyi kendi siyasi karizmasının altında bularak onun yıkılıp yeniden inşa edilmesi emrini verdi. 887/1482’de tamamlandığında medreseyi görmüş olan tarihçi Mucirüddin el-Hanbelî el-Uleymî, onun muhteşem gücünden ve güzelliğinden övgüyle bahseder. O, Eşrefiyye Medresesi’ni el-Aksâ Camii’nin ve Kubbetü’s-Sahra’nın ihtişamıyla birlikte Kudüs’ün tepesindeki “üçüncü inci” olarak tanımlar.³²

Kudüs’teki Eşrefiyye Medresesi sadece büyüklüğü ve güzelliği ile değil, vakıflarının genişliği ile de dikkat çekiciydi. Vakfiyesi medresenin bakımı ile öğretim elemanları, öğrenciler, sûfiler ve çeşitli görevlileri de içine alan personelinin maaşlarının karşılanması için elliden fazla finans kaynağının tahsis edildiğini ayrıntılı şekilde anlatmaktadır.³³

Merkezi Camilerdeki İkincil Müesseseler

Suriye’nin çeşitli şehirlerindeki merkezi camiler, içerilerinde veya çevrelerinde kurulu ikinci dereceden eğitim müesseselerinin gelişiminin odak noktasını oluşturdular. Cami içindeki eğitim, halaka, zâviye, maksûre veya revâk, mestabe,

³¹ Eşrefiyye Medresesi vakfiyesi için bkz. İpşirli ve et-Temimî, *Evkâf*, 39-41; Medresenin duvarlarından birisindeki değişik tarihlere ait iki farklı kitabe yapının işlev ve amacının bir medrese olduğunu göstermektedir. 875/1470 tarihli olan ilkinde şöyle yazmaktadır: “emera bi-inşâi hâzihî’l-medreseti’ş-şerîfeti Mevlâna es-Sultân el-Melikü’l-Eşref Ebû Nasr Kayıtbay ‘azze nasruhu bi-târîh müstehallî rebî’ü’l-evvel sene hamsîn seb’îna ve semânî mi’e. ve zâlîke fî eyyâmî mevlânâ el-Mu’izz el-Eşref en-Nâsirî Sidî Muhammed el-Hâzindâr; nâzirü’l-Haremeyni’ş-şerîfeyn, ‘azzeme’l-Lâhu şe’nehû. 887 tarihine ait ikinci kitabede ise şöyle denilmektedir: emera bi-inşâi hâzihî’l-medreseti’l-müvâreketi el-Îmâmü’l-A’zâm ve’l-Melikü’l-Mükerrrem es-Sultân el-Melikü’l-Eşref Ebû Nasr Kayıtbay, ‘azze neşruhu; fe-kâne’l-ferâğu min zâlîke fî şehri Receb sene 887”. Bkz. Abdülcelîl Hasen Abdülmehdi, *el-Medâris*, II, 163; Ârifü’l-Ârif, *el-Mufassal fî târihi’l-Kuds* (Jerusalem: Mektebetü’l-Andülüs, 1986), 256.

³² Kudüs’teki Eşrefiyye Medresesi’nin bir tasviri için bkz. Mucirüddin el-Hanbelî el-Uleymî, *el-Ünsü’l-celîl bi-târihi’l-Kuds ve’l-Halîl* (Amman: Mektebetü’l-Muhtesib, 1988), II, 36, 315, 329.

³³ Eşrefiyye’nin vakıflarına dair detaylı bilgi için bkz. İpşirli ve et-Temimî, *Evkâf*, 39-41; Kâmil Cemîl el-Aselî, *Ma’âhidü’-ilm*, 161-2. el-Eşref Kayıtbay tarafından inşa edilen müesseselerle ilgili bkz. Muhammed b. Ahmed b. İyâs, *Bedâ’i’ü’z-zuhûr fî vekâi’id-duhûr* (Kahire: el-Hey’etü’l-Misriyyetü’l-Âmme li’l-Kitâb, 1984), III, 329-30; İpşirli ve et-Temimî, *Evkâf*, 14.

mî'âd, meclisü'l-va'z gibi değişik isimlerle bilinen çeşitli mekanlarda sürdürülmekteydi.³⁴ Bu mekanlar Eyyûbî ve Memlûk dönemleri boyunca ayrı eğitim merkezleriydiler. Bunlardan bazıları Dımaşk'taki Kûsiyye Medresesi gibi halkadan zâviyeye, daha sonra da medreseye [dönüşme] şeklinde bir gelişim aşaması geçirdiler. Dımaşk Emevî Camii'nde Şeyh Şihâbeddin İsmail el-Kûsî'nin (ö. 653/1255) derslerini yaptığı mekan [önceleri] el-Halakatü'l-Kûsiyye, daha sonra ez-Zâviyetü'l-Kûsiyye ve nihayet el-Medresetü'l-Kûsiyye şeklinde onun adıyla bilinegelmekteydi.³⁵

Doğrusu cami içerisinde ders yapılan yerlerin hocaların isimleriyle bilinmesi, bu dönemde eğitim sisteminde hocanın merkezi rolüne önemli bir işaret olarak yaygın bir uygulamaydı. Nasr el-Makdisî'nin Kudüs'te Aksâ Camii'nde ve Dımaşk Emevî Camii'nde genellikle derslerini verdiği yerler “Şeyh Nâsır'ın halkası veya zâviyesi” şeklinde kendi ismiyle ilişkilendirilmeye başlamıştı. Daha sonra tarihçiler bu mekanlardan el-Medresetü'n-Nâsriyye şeklinde bahsetmişlerdir. Şaşırtıcı şekilde, Ebû Hâmid el-Gazâlî'nin hem Kudüs hem de Dımaşk'ta Nasr el-Makdisî'nin derslerini verdiği aynı mekanları kullanması nedeniyle bu yerler “el-Gazâlîyye” diye onun ismiyle de bilinmekteydi.³⁶

Dımaşk Emevî Camii Eyyûbîler ve Memlûkler dönemi boyunca önemli bir eğitim müessesesi olarak faaliyet göstermeye devam etti. Tarihçi Nu'aymî, İbn Şeddâd'dan nakille Emevî Camii'nde halka veya zâviyeden dönüşmüş altı medrese olduğunu iddia eder. Bu medreseler; el-Kellâse, el-Gazâlîyye veya Şeyh Nâsır Medresesi (Nâsriyye), el-Kûsiyye veya İbn Şehyü'l-İslam Medresesi, el-Muzafferîyye veya el-Muzaffer Esedüddin Medresesi, Mâlikî Medresesi ve Hanbelî veya İbn Münecâ medreseleridir.³⁷ İbn Şeddâd tarafından değinilmemiş olan diğer iki medrese Emevî Camii'nde Eyyûbîler ve Memlûkler döneminde kurulmuştu. İlki Hıms valilerinden biri tarafından kurulan Dârü'l-Hadisi'l-Hımsiyye, ikincisi Eyyûbîler zamanında bir hadis öğretim müessesesi haline dönü-

³⁴ Dımaşk Emevî Camii hakkında bkz. Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr* (Beyrut: Dâru Beyrut, 1984), 239, 244-5; İbn Battûta, *Rihle*, 88-94; Nu'aymî, *ed-Dâris*, II, 371-416; Shalaby, *History of Muslim Education*, 51-2; George Makdisi Bağdat'taki camilerle, başta Kahire'deki el-Ezher ve Amr camileri ile Dımaşk'taki Emevî Camii olmak üzere Mısır ve Suriye'nin önde gelen camilerini mukayese eder. O, ders halkalarının Bağdat camilerini karakterize eden müesseseler olduğunu, fakat Suriye ve Mısır'daki camilere halka, mî'ad, tasdîr, suba' ve zâviye gibi çeşitli yardımcı müesseselerin rengini verdiğini ileri sürmektedir. Bkz. G. Makdisi, *The Rise*, 12-13, 19-20.

³⁵ Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 168; Nu'aymî, *ed-Dâris*, I, 438-9. Şihâbeddin İsmail el-Kûsî'nin biyografisi için bkz. Cemâleddin Abdurrahim el-İsnevî, *Tabakatü's-Şâfi'iyye* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1987), II, 164-5.

³⁶ Bu müesseseler hakkında bkz. Nu'aymî, *ed-Dâris*, I, 180; el-Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl bi-târihi'l-Kuds ve'l-Halîl*, II, 34; Muhammed Kürd Ali, *Hitatü's-Şâm*, VI, 117; Ârifü'l-Ârif, *el-Mufasssal*, 240; Abdülcelîl Hasen Abdülmehdi, *el-Medâris*, I, 356-8.

³⁷ Nu'aymî, *ed-Dâris*, I, 438-9. Nu'aymî yaşadığı dönemde, yani Memlûk döneminin sonlarında Emevî Camii'nde bütün sünî İslam mezheplerine hizmet veren sekiz medrese bulunduğunu iddia eder. bkz. II, 412.

şen ve Dârü'l-Hadîsi'l-Urviyye olarak bilinen İbn Urve Meşhediydi.³⁸

Eyyûbiler döneminde Suriye’de serpilip büyüyen eğitimin görünümü doğal olarak mekanların sayısında bir artışı gerektirdi. Sonuç olarak, Emevî Camii’nin etrafındaki eski salonlar üst düzey alimler için eğitim müesseselerine dönüştürüldü. Maksûretü'l-Halebiyyîn olarak bilinen bu salonlardan biri cami avlusunun kuzey tarafında bulunmakta ve geçmişte İbn Sinan Maksûresi diye bilinmekteydi. 624/1226’da bu yer es-Sallâriyye olarak isimlendirildi. Burası dönem boyunca Eyyûbî hükümdarı el-Muazzam İsa tarafından tamir edildi. Her ne kadar bazen el-Halebiyye olarak isimlendirilmişse de, Tâceddin el-Kindî’nin (ö. 613/1216) burada ders vermeye başlamasından sonra onun adına nispetle et-Tâciyye diye bilinmeye başladı. el-Kindî burada Arapça öğretmiş ve geniş kitap koleksiyonunu buranın kütüphanesine bağışlamıştı.³⁹

Emevî Camii’nde öğretilen dinî disiplinlerin söz konusu çeşitliliği burasını Suriye’nin en geniş ve en kapsayıcı eğitim müessesesi haline getirdi. Çok sayıda talebe, müderris ve çeşitli memur buraya kabul edildi. Derslerden bazıları *es-suba’* (çeşitli usullere göre Kur’ân okunan halka) olarak isimlendirilmekteydi. Bu dersler tefsiri de içermekte ve *es-suba’* ve *el-uşar* diye isimlendirilmekteydi. İbn Battûta 726/1325-26’da Dimaşk’ı ziyaret ettiği zaman Emevî Camii’ndeki kâfileri okuma zamanlarına göre sınıflandırmıştı. Öğle namazından sonra *es-suba’* okunurdu. İkinci namazını takiben Kevser suresinden Kur’ân’ın sonuna kadar devam eden Kevseriyye okunurdu. İbn Battûta *suba*’da Kur’ân okuyanların sayısının 600’e yakın olduğunu ve her birinin maaş aldıklarını iddia etmektedir.⁴⁰ Nu’aymî, Memlûk döneminin sonunda Emevî Camii içindeki 24 *suba*’dan bahseder. O, bunları üçer ayırır: Yetişkinler için 354 öğrencili geniş *suba’* (*es-suba’u’l-kebîr*); gençler için 378 öğrencili *suba’*; ve 420 öğrencili el-Kevseriyye *suba’*.⁴¹ Muhtemelen bu türden abartılı sayılara farklı dönemlerde Dimaşk Emevi Camii’nde Şeyh İbrahim es-Sûfî’den Kur’ân eğitimi alan çok sayıda öğrenciden bahseden İbn Sasrâ’nın yazdıklarında da rastlanabilir. O, bunlar arasında Muhammed isminde binden fazla öğrenci bulunduğunu iddia etmektedir.⁴²

Görünen o ki, Kur’ân çalışma müesseseleri olarak *suba*’ların önemi, sayılarının çokluğu ve çok sayıda öğrenciyi sahip olmalarından dolayı durumu organize ve idare edecek birisine ihtiyaç duyulmuştu; bu kişi *nakîbü’s-suba’i’l-kebîr* diye

³⁸ Bkz. *ibid*, I, 59-64; 82-9.

³⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 67; Nu’aymî, *ed-Dâris*, I, 483-7.

⁴⁰ İbn Battûta, *Rihle*, 90-1; İbn Battûta’dan önce İbn Cübeyr Emevî Camii’ndeki derslerden bahsetmiştir. İbn Cübeyr, *Rihle*, 244-5.

⁴¹ Nu’aymî (*ed-Dâris*, II, 410-1) camide Kur’ân öğretimi için 73 mutasaddir kadrosunun bulunduğunu eklemektedir. Fakat burada Emevî Camii’ndeki *suba*’ların sayısı ile ilgili bir tutarsızlık vardır: Nu’aymî (*ibid*, I, 333) on üçüncü asırda yaşamış olan İbn Şeddâd’dan nakille, camide 924 *suba’* bulunduğunu belirtmektedir. Ayrıca bkz. İbn Kennân, *el-Mevâkib*, I, 426-7.

⁴² Muhammed b. Sasrâ, *ed-Dürretü’l-mudiyye fi’l-devleti’z-Zâhiriyye* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1963), 234-7.

bilinmekteydi. Bu makamı dolduranların önde gelenlerinden birisi Şeyh Bahâüddin Muhammed el-Ba'lebekkî el-Hanbelî (ö. 749/1348) idi.⁴³

Pek çok hayırsever Emevi Camii'ndeki dini ilimlere dair derslere bağışlar yapmaktaydı, Bu da pek çok öğrencinin tercih ettiği Kur'ân çalışmalarının yanında, hadis, fıkıh gibi çeşitli ilimlere adanmış öğrenci halkalarının sayısını arttırmaktaydı. 767/1365'te Dımaşk valisi Mengli Boğa Kur'ân tefsiri çalışmaları için Emevî Camii'nde bir halka vakfetti. İbn Kesîr buraya hoca olarak atandı ve vakıftan maaş almakta olan bütün Sünnî mezheplerden on beş öğrenci burada ondan dersler aldı.⁴⁴

Her ne kadar el-Aksâ çevresinde pek çok medrese inşa edilmiş olsa da Eyyûbîler ve Kudüs'teki el-Aksâ ve Kubbetü's-sahrâ camileri Memlûkler dönemi boyunca önemli eğitim müesseseleri olarak hizmet vermekteydiler. Sultan Salâhaddin 583/1187'de Kudüs'ü Haçlılardan geri aldıktan sonra bu camilerin dinî ve eğitime dair işlevlerini yenilemiş ve yeniden düzenlemişti. Kudüs'ün fethinden sonraki ilk Cuma namazının ardından Zeyneddin Ali b. Müneccâ el-Hanbelî (ö. 599/1202) el-Aksâ Camii'nde ilk dersi verdi. Ayrıca aralarında Muvaffakuddin Abdüllatîf el-Bağdâdî (ö. 629/1231) gibi önde gelen isimlerin de bulunduğu pek çok alim her iki camide çeşitli ilimleri öğretmeye başladılar.⁴⁵ Bununla birlikte camilerdeki dersler 626/1229'da Haçlıların Kudüs'ü yeniden ele geçirmesini takiben yeniden birkaç yıl süreyle sona erdi.

Memlûk dönemi boyunca bu iki cami tekrar canlı eğitim faaliyetlerinin mekanı haline geldi. el-Aksâ'da her sabah Şemseddin Muhammed el-Kâdirî (ö. 851/1447) tarafından verilen derslere pek çok öğrenci katılmaktaydı.⁴⁶ Kürsüler (*mesâtib*, tekili *mestabe*) cami içerisindeki kalabalık durumu değiştirebilmek için derslerin popülerliğine bir işaret olarak açık avluda kurulmuştu. 674/1275'te kurulan Musa Kubbesi Kürsüsü hariç bu kürsülerin çoğu Memlûklerin ikinci döneminde kurulmuş ve vakfedilmişti. Alâeddin el-Basîr kürsüsü Memlûk emiri Seyfeddin Çerkes en-Nâsîrî tarafından 800/1397'de, ez-Zâhir'in kürsüsü ise 795/1392'de kurulmuş ve 887/1482'de Sultan el-Eşref Kayıtbay selefi Sultan İnâl tarafından kurulmuş olan bu kürsüyü yenilemişti.⁴⁷

Suriye'deki camiler zaman zaman kriz dönemlerinde medreselerin yerini aldılar. Dımaşk'taki Dârü'l-Hadîsî'l-Urvîyye 616/1219 yılında Emevî Camii'nin avlusundaki eski meşhedde kurulmuştu. Burası Haçlı saldırıları korkusuyla

⁴³ İbn Kâdî Şuhbe, *Târîh*, II, 647.

⁴⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 363; Nu'aymî burada fıkıh çalışmaları için 11 halka, hadis çalışmaları için 13 mi'ad bulunduğunu belirtmektedir. bkz. *ed-Dâris*, I, 333; II, 411-2.

⁴⁵ Bkz. İbn Ebî Usaybî'a, *Uyûnü'l-enbâ fi tabakâti'l-eubbâ* (Beyrut: Dârü'l-Mektebeti'l-Hayat, 1965), 689; Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, II, 256; el-Aselî, *Ma'âhid*, 25-45.

⁴⁶ Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, II, 180-1. Ayrıca, Uleymî'nin yaşadığı dönemde camideki derslerden birinin tasviri hakkında bkz. *ibid.*, 196.

⁴⁷ Bu mesâtibler hakkında bkz. el-Aselî, *Ma'âhid*, 39-40.

Kudûs’ten Dimaşk’a göç eden Şerefeddin Muhammed b. Urve el-Mevsilî tarafından inşa edilmiş ve tamir edilmişti. Bu göç Kudûs şehir surlarının Eyyûbî hükümdarı el-Muazzam İsa tarafından yıkılması ve şehrin Haçlı saldırılarına karşı savunmasız kalmasının sonrasındaydı. Dârü’l-Hadîsi’l-Urviyye, isminden de anlaşılacağı üzere, cami kompleksi içinde hadis çalışmaları için bir mekan haline geldi. Aynı olaylar 626/1228’de Emir İzzeddin Aybek’in Kudûs’teki medresesi el-İzziyye’deki çalışmaların yerini alması amacıyla Emevî Camii’nde dinî dersler düzenlemesine neden oldu. Bu değişiklikler Kudûs’ün Haçlılar tarafından işgalinin doğrudan bir sonucuydu, zira bütün şehirde eğitim faaliyetleri ortadan kalkmış durumdaydı. Bu ikincisi [Dimaşk’taki İzziyye] el-İzziyyetü’l-Hanefiyye diye bilinmeye başladı. İzzeddin Aybek tarafından belirlenen şartlara göre, kapalı olduğu müddet zarfında Kudûs’teki İzziyye Medresesi vakfından elde edilen gelirler Dimaşk İzziyye Medresesi’nde gerçekleştirilen derslerin masraflarını karşılamak için kullanılacaktı.⁴⁸

Kaynaklar göstermektedir ki Suriye’yi sarsan ekonomik ve siyasi krizlere rağmen camilerdeki dersler bazı medreselerde olduğu üzere kesintiye uğramamıştır. Mesela Nablus bölgesindeki Cemmâil Camii örneğinde olduğu gibi Haçlı hakimiyetinde bile camiler bu işlevlerini devam ettirmiştir. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme, Kudâme ailesinin çoğunun 551/1156’da Dimaşk’a göç etmesine kadar bu camide hadis öğretmeyi sürdürmüştü. Kudâme ailesinin üyeleri Dimaşk’ta Sâlihiyye Camii’nin yanı sıra Emevî Camii’nin de önde gelen hocaları arasında yer almaya devam etmişlerdi.⁴⁹

Medreselerindeki öğretim faaliyetinin kesintisiz bir şekilde devam etmesini garanti etmek için bazı vakıf sahipleri kriz dönemlerinde derslerin camilere aktarılmasını vakfiyelerde şart koşmuşlardı. Bu tip girişimler bir eğitim müessesesi ve derslerin devam edebilmesi için güvenli bir sığınak olarak caminin rolünü pekiştirdi. Dimaşk’taki Hâtûniyye/el-Kassâ’in Medresesi vakfiyesi, medresede devam etmesinin mümkün olmadığı zamanlarda derslerin medreseden Emevî Camii’nin kuzey salonuna (revâk) taşınmasına olanak tanımaktaydı. 803/1400’de Suriye’nin Moğollar tarafından işgal edilmesinin ardından aralarında Hâtûniyye Medresesi’nin de bulunduğu müesseselerin çoğu yıkıldı. Medresenin şeyhi Şerefeddin b. Tabbânî (ö. 827/1423) de medresenin vakfiyesindeki şartlara uygun olarak dersleri Emevî Camii’ndeki Hanefî salonuna taşıdı.⁵⁰

Mihrab: Resmî ve Gayri Resmî Eğitim Müessesesi

Mihrabın temel işlevi namaz kılanların yönlerini Mekke’ye (kible) çevirmek-

⁴⁸ Nu’aymî, *ed-Dâris*, I, 82, 557-8.

⁴⁹ Bkz. Şemseddin Muhammed b. Tolun, *el-Kalâidü’l-cevheriyye fî târihi’s-Sâlihiyye* (Dimaşk, Mecma’î’l-Lügati’l-Arabiyye, 1980), I, 67-8, 79-109.

⁵⁰ Nu’aymî, *ed-Dâris*, I, 565-9; Bedrân, *Münâdemetü’l-atlâl*, 194-5.

tir. Daha sonraları mihrab bir öğretim mekanı olarak da hizmet verdi. Çoğu zaman eğitime dair vaazlar veya dinî konulara dair dersler için de kullanılmaktaydı. Suriye'nin en büyük camilerinde her biri farklı bir Sünnî mezhebe ait çeşitli mihrablar vardı. Zengîler döneminden itibaren Dımaşk Emevî Camii'nde müstakil mihrablar faaliyet gösterdiler. Şâfîiler ana mihrabı kullanırlarken ikincil mihrablar Hanefî ve Mâlikîler'e aitti. 617/1220'ye kadar Hanbelîler için tahsis edilmiş bir mihrab yoktu. Onların eğitim ve dinî faaliyetleri Hanbelî revâkı veya halkası diye bilinen başka bir kısımda devam etmekteydi. Hasan b. Mismâr el-Hilâlî el-Hûrânî el-Hanbelî (ö. 546/1151) Hanbelî namaz ve derslerini bir mihrâba sahip olmaksızın caminin içindeki ayrı bir halkada sürdürmekteydi.⁵¹ Hanbelî Kudâme ailesi 551/1156'da Dımaşk'a göç ettiği zaman Hanbelî şeyhi Abdülgani b. Sürûr el-Makdisî (ö. 600/1203) vaazlarını ve derslerini Kudâme ailesinin gelişinden önce de var olan Hanbelî salonunda (*revâku'l-Hanâbile*) vermekteydi. Hanbelî topluluğunun üyeleri Dımaşk'ta güç kazandıkça Emevî Camii'ndeki halkalarını benimsemeye ve büyümeye başladılar. Şehrin sakinleri arasından ve çevresinden pek çok kişi Hanbelî şeyhlerinin etrafında bir araya gelmeye başladı ve bu durum diğer mezheplere mensup şeyhlerin kıskançlık duygularını harekete geçirdi. Bu nedenle Abdülgani b. Sürûr camideki diğer şeyhlerin haset ve düşmanlıklarıyla karşılaşınca ders saatlerini değiştirmek zorunda kaldı.⁵²

Hanbelîler Dımaşk'ta daha güçlü hale geldikçe namaz, vaaz, dersler ve çalışmalar için Emevî Camii'nde onlara özel bir mihrab tahsis edildi. Bu mihrab 617/1220 yılında Hanbelîlerin eskiden beri gayri resmi toplantı yeri olarak kullandıkları caminin üçüncü batı salonunda inşa edildi. Camideki bu mihrabın tahsisini engelleme gayretlerine rağmen Emir Rükneddin el-Muazzamî gibi çeşitli Eyyûbî emirleri Hanbelîleri desteklediler.⁵³

İbn Battûta şehre gerçekleştirdiği seyahat sırasında Dımaşk Emevî Camii'ni tasvir etmektedir. O, çeşitli mihrabları tek tek sayar ve onları hangi Sünnî mezhebin kullandığını belirtir. O, güneydeki (kible) geniş salonda yer alan ana mihrabın Şâfîî mezhebine tahsis edildiğinden söz eder.⁵⁴ 720-30/1320-29 yılları arasında dört Sünnî mezhebe ait bu mihrablarda gerçekleştirilen değişiklik ve yenilemeler eğitim müesseseleri olarak işlevlerinin önemine işaret etmektedir. Emevî Camii'nde Hanbelîler tarafından kullanılan yerler ise değişik isimlerle

⁵¹ Nu'aymî, *ed-Dâris*, II, 114, 121-2; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 84.

⁵² Kudâme ailesinin göç etmesinden önce Emevî Camii'nde Hanbelîler için müstakil bir salon olduğuyula ilgili pek çok bilgi vardır. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 37-8; İbn Tolun, *el-Kalâid*, II, 441-2; Emevî Camii'ndeki mansıplar için Şâfîîlerin bir taraftan Hanefîler, diğer taraftan Hanbelîlerle aralarındaki çekişmeler hakkında bkz. Michael Chamberlain, *Knowledge and Social Practice in Medieval Damascus 1190-1350* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 169-72.

⁵³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 84; Nu'aymî, *ed-Dâris*, II, 121-2, 395; el-Hisnî, *Müntehabât*, 1022-7.

⁵⁴ İbn Battûta, *Rihle*, 90.

bilinmekteydi: Halakatü’l-Evzâ’î, Halakatü’s-Sefîne ve Halakatü’l-Mihrâb.⁵⁵ Hanbelîlerin mihrabında gelişen daimi halka her salı toplanmaktaydı ve bu nedenle tarihçiler buradan Halakatü’s-sülâsâ diye bahsetmekteydiler. Memlûkler dönemi boyunca bu halka, aralarında Ali b. Abdurrahman el-Makdisî (ö. 699/1299), Şerefeddin Ahmed b. el-Hasen el-Makdisî (ö. 771/1369) ve meşhur Hanbelî şeyhi Zeyneddin b. Receb’in (ö. 795/1392) de bulunduğu önde gelen Hanbelî hocaları ve alimleri burada ders vermek konusunda cezbetmiştir.⁵⁶

Benzer şekilde Halep Emevî Camii’nde mihrablar dinî ve eğitime dair faaliyetlerde farklı mezheplere hizmet etmekteydi. Aslında şehirde medreselerin gelişiminden önce bu cami Halep çevresindeki bölgenin en büyük mezhebi olan Hanefî fıkıh çalışmalarının ana müessesesi olarak hizmet vermektedir. Daha zayıf olan Hanbelî ve Mâlikî mezheplerine ise, şehirde onlar için medreseler vakfedilinceye kadar, camide zâviyeler oluşturulmuştu. Bu Hanbelî ve Mâlikî zâviyeleri Sultan Nûreddin b. Zengî tarafından tahsis edilmişti.⁵⁷

Aynı şekilde Kudüs’teki el-Aksâ ve el-Halîl’deki İbrahim/el-Halîl camilerinde dört Sünnî mezhepten her biri için özel bir mihrab kurulmuştu. el-Aksâ’daki ana mihrab eskiden beri şehirde en fazla taraftara sahip olan Şâfiîlere tahsis edilmişti. Mâlikîler el-Aksâ’nın avlusunun güney batısında kendilerine tahsis edilmiş ayrı binaya sahipken, Hanefîler ibadetlerini Kubbetü’s-sahrâda yapmaktaydılar. Mâlikîlerin bu yeri Câmî’ü’l-Meğârîbe olarak bilinmekteydi. Ele alınan dönemde Kudüs bölgesinde Hanbelîler henüz küçük bir azınlığa sahipken avlunun batı duvarına yakın Kubbetü’s-sahrâ’nın karşısında ayrı bir salonda (revâk) namaz kılmaktaydılar. Yine benzer bir ayırım el-Halîl’deki İbrahim Camii’nde de vardı.⁵⁸

Diğer taraftan mihrablar, özellikle medreseler, hankâhlar, zâviyeler, türbeler veya sadece beş vakit namaz kılınan küçük camiler gibi farklı eğitim müesseselerinde de bulunmaktaydı. Her medrese, Suriye’deki müesseselerin güney kısmında (kible) bulunan özel bir salona (eyvan) sahipti. Mihrab, imamın müesseselerde kalanlara beş vakit namaz kıldıracağı yer olarak kullanılmaktaydı. Yukarı da belirtildiği gibi Memlûk döneminin ikinci yarısında Cuma namazı kılınabilmesi için bazı müesseselere minber ve minareler eklendi. Fakat Kudüs’te durum farklıydı. Mihrabları, hatta Eşrefiyye gibi minareleri dahi olanlar bulunmasına rağmen el-Aksâ ve Kubbetü’s-sahra camileri dışında hiçbir medresede veya diğer küçük camilerde Cuma namazı kılınmadı. Bunun temel nedeni bütün medreselerin ve diğer eğitim müesseselerinin Kudüs surları içinde el-Aksâ ve Kubbetü’s-

⁵⁵ Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 152, 153; Nu’aymî, *ed-Dâris*, II, 121-2, 394-5.

⁵⁶ Bu alimlerin biyografileri hakkında bkz. *ibid*, II, 107; İbnü’l-İrâkî, *ez-Zeyl*, II, 294-5; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 240; İbn Kâdi Şuhbe, *Târîh*, II, 358; *ibid*, III, 488.

⁵⁷ İbn Şeddâd, *el-A’lâku’l-hatîre*, I.1, 120, 286; İbnü’s-Şihne, *ed-Dürr*, 123.

⁵⁸ Uleymî, *el-Ünsü’l-celîl*, II, 32.

sahrâ camileri yakınlarında kümelenmiş olmasıydı.⁵⁹

Vaaz/Mî'âd: Camilerde Halka Açık Eğitim

Cami vakfı veya hükümdarlar tarafından atanmış resmî bir mevki ile desteklenen dini konulardaki yüksek öğretime ek olarak halka açık eğitim, genel kalabalığa ücretsiz olarak verilmekteydi. Bu oturumlar (*mecâlisü va'z/mî'âd*) hocalar tarafından bağımsız olarak belirlenmiş zamanlarda verilmekte olup dini nasihatlerde bulunmayı hedeflemekteydi.⁶⁰ Bu tip oturumlar gayri resmi eğitim sayılmaktaydı ve şeyhin vaaz vermesine bağlıydı. Oturumlar genellikle haftada bir kez, şeyhin düzenli olarak yaptığı işleriyle meşgul olmadığı bir zamanda gerçekleşmekteydi. Resmi olan dinî eğitimde olduğunun tersine, dersler tanımlanmış bir öğrenci grubuna verilmemekte; camiler, medreseler ve diğer eğitim müesseselerinde olduğu gibi vakıflar tarafından finanse edilmekteydi.

Suriye camilerindeki dinî vaazlar, özellikle de büyük camilerdekiler, üçüncü/dokuzuncu yüzyıl boyunca bölgedeki sûfi cereyanların güçlenmesiyle takviye edilmişti. Camiler rakip mezheplerin vaaz konusunda yarıştığı mekanlar olarak işlev görmekteydi.⁶¹ Irak'ta farklı mezhepler arasındaki yarış, her mezhebin kendi propagandasını duyurmasının bir yolu olarak geç Abbâsî dönemi boyunca Bağdat camilerindeki dinî vaazları kızıştırdı. Bağdat'ta vâizin konumu Abbâsî halifesi tarafından Sünnî mezhepleri Şia ve Mutezile'ye karşı desteklemek için onaylanmış resmî bir memuriyet haline geldi.⁶²

Suriye'de Sünnî mezhepler arasındaki rekabetin bir ifadesi olarak camilerdeki vaazlar Irak ve Doğu'dan alınmıştı. Zengîler döneminde Suriye camilerinde verilen vaazlar hem Zengî hükümdarlarını hem de Bağdat'taki Abbâsî halifesini desteklemek amacı taşıyan siyasi propaganda niyetiyle de kullanıldı. Diğer yandan bu vaazlar Sünneti ihya etme görevini yerine getirdi ve aynı anda hem Şia hem de Haçlılara karşı kullanıldı. Yukarıda işaret edildiği üzere Hanbelî şeyhi Abdülgani b. Sürûr tarafından Emevî Camii'nde verilen vaazlar Dımaşk'taki önde gelen alimlerin muhalefetini uyandırmıştı. Şâfî kadı İbnü'z-Zekî ed-Devle'î, Cuma namazlarından sonra Dımaşk sakinlerinin İbn Sürûr'un etrafına toplandığını gözlemlediğinde Hanbelî İbn Sürûr'un kendisinin kişisel konumunu sarsıcı şekilde artmış olan itibarının farkına vardı. Dımaşk kadıları ve uleması tarafından sürdürülen kampanyanın bir sonucu olarak İbn Sürûr vaazlarının zamanını değiştirmek zorunda kaldı.⁶³

⁵⁹ Bkz. Ârifü'l-Ârif, *el-Mufasssal*, 496.

⁶⁰ Zengî ve Eyyübî dönemi boyunca Dımaşk'ta meclisü'l-va'zın mukayesesi için bkz. Talmon-Heller, *Islamic Piety in Medieval Syria*, 115-50.

⁶¹ Eyyübî dönemi öncesinde Suriye camilerindeki vaazlar hakkında bkz. Abiad, *Culture*, 250.

⁶² Bkz. Makdisi, *The Rise*, 17-19.

⁶³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 37; İbn Tolun, *el-Kalâid*, II, 441-2.

Zengîler ve Eyyûbiler döneminde Suriye, Irak ve Doğu arasındaki güçlü siyasi ilişkiler iki bölge arasındaki ilmî bağları da artırdı ve şeyhlerin, vâizlerin Irak’tan Suriye’ye gelmelerine neden oldu. Bu vâizler Suriye’nin büyük camilerini vaazları için meydanlar olarak kullandılar ki bu, özellikle de Dimaşk Emevî Camii için geçerliydi. Şeyh Şemseddin Sibt İbnü’l-Cevzî (ö. 654/1256) bu camideki en iyi ve en etkileyici vâizlerden birisiydi. Onun vaaz meclisleri cumartesi sabahlarıydı. Cami, din ve eğitim hizmeti veren bir müessese olarak faaliyet gösterdiğinden beri sadece özel bir hedef kitleye hitap etmemektedir ve kuralları bir medresede olduğundan farklıydı. Bu nedenle gayri resmî vâizler resmî derslerden daha fazla insanı kendilerine çekelebilmekteydi. Vaaz veren şeyhlerin yüksek konumu genellikle geniş dinleyici topluluklarını etkileyebilmekteydi. İşte bu durum özellikle Sibt İbnü’l-Cevzî’nin durumu için geçerlidir. O, Emevî Camii’nde vaaz verdiği zamanlarda dinleyicilerin sayısı çok fazla ve ortam çok kalabalık olurdu, hatta pek çok kişi oturacak bir yeri garantiye alabilmek için bir gece önceden gelirdi.⁶⁴

Camilerde vaaz veren şeyhler üsluplarının ve vaazlarının katılımcı genel kitle tarafından benimsenip anlaşılmasını sağlamaya dikkat etmekteydiler. Şeyh İbnü’l-Cevzî’nin güzel sesi dinleyenleri etkilemesindeki en önemli faktördü. 762/1361 yılında Şeyh Ali b. Bennâ tarafından Emevî Camii’nde verilen vaazlar, genel kitlenin (*el-âmmeh*) seviyesini gözeterek basit düzeyi sayesinde çok büyük rağbet gömüştü.⁶⁵ Şeyh Abdüllatif Muhammed el-Ca’berî (ö. 762/1361) ise vaazlarında oyunlar, hikayeler ve şiirler kullanırdı. Ayrıca o, dinleyicilerin safları arasında yürürdü ve bütün bunları derslerini orada bulunanlara kolaylaştırmak için yapardı. el-Ca’berî her cuma Emevî Camii’nde ve her salı Ukaybe Camii’nde vaaz verirdi.⁶⁶

Suriye camilerindeki bazı vaaz meclisleri, halkın bu konularda eğitilmesi maksadıyla ve onların seviyesine uygun bir şekilde İslam hukuku ve [Hz.] Peygamber’in hadisleri üzerine yoğunlaşmaktaydı. Aynı dönemde Mısır’ın önemli camilerindeki vaazlarla ilgili olarak Jonathan Berkey, el-Ezher Camii’nin Eyyûbiler döneminde dahi Şii propagandanın odağı olduğunu iddia etmektedir. Bu nedenle Sünnî Eyyûbi hükümdarları Şia’yı yok etmek için el-Ezher’i ihmal ettiler. Daha sonra ise cami özellikle Memlûkler döneminde büyük değişiklikler geçirdi ve Sünnîliğe hizmet eden din ve eğitime dair faaliyetlerin yürütüldüğü bir müessese haline geldi. Mısır’da çeşitli hocalar ve alimler, el-Ezher ve Amr gibi önemli vakıflar tarafından desteklenmeyen camilerde özel ders halakaları meydana getirdiler. Hocalar bu derslerin ücretlerini ise öğrencilerden tahsil etmekteydi-

⁶⁴ Sibt İbnü’l-Cevzî Bağdat’ın önde gelen vaizleri arasında yer alan Ebu’l-Ferec İbnü’l-Cevzî’nin torunuydu. Sibt 600/1203 yılı dolaylarında Dimaşk’a göç etti. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 175; Nu’aymî, *ed-Dâris*, I, 478-80. Mübarek üç ay Recep, Şaban ve Ramazan boyunca her cumartesi Dimaşk Emevî Camii’nde vaazlar veren Şeyh Necmeddin b. İsfendiyar el-Bağdâdî (ö. 676/1277) hakkında bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 251; Nu’aymî, *ed-Dâris*, II, 169-70.

⁶⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 314-15; İbnü’l-İrâkî, *ez-Zeyl*, I, 54.

⁶⁶ Bkz. İbn Kâdi Şuhbe, *Târîhu ibn Kâdi Şuhbe* (Dimaşk: el-Ma’hedü’l-Faransî, 1977), III, 172-3.

ler.⁶⁷

Genellikle vaaz meclisleri Cuma günleri namazdan önce veya sonra düzenlenmekteydi. Vaazlar sıklıkla Ramazan ayı boyunca devam ederdi. Mesela Şeyh Emînüddin b. Ebi'l-'İş (ö. 734/1333) Dimaşk'ta Neyreb Camii'ndeki vaaz meclislerini (*mi'âdi'l-hadis*) Cuma günleri namazdan önce tertip ederdi.⁶⁸ Diğer şeyh İmâdeddin es-Serrâc (ö. 782/1380) Ramazan ayı boyunca Emevî Camii'nde halka yönelik hadis okumaları düzenlerdi.⁶⁹

Vâizler camilerde herhangi bir sınırlama ve denetim olmaksızın serbest ve bağımsız şekilde hareket etmelerine rağmen vaazın kurallarına riayet etmekte ve fikhın dışına çıkmamaktaydılar. Bu tip kurallara riayet etmeyenler muhalefetle ve münasip bir cezayla karşılaşırđı. 762/1360-1361'de Şeyh Ali b. Bennâ, Emevî Camii'ndeki vaaz meclislerinde Hanefî İslam'ın önderi Ebû Hanîfe'ye saldırmıştı. Bunun üzerine Dimaşk'ın Hanefî kadısı onun camideki vaazlarına devam etmesini yasaklamış ve hakkında tutuklama kararı vermişti.⁷⁰ Benzer şekilde Hanbelî şeyh Abdurrahman, 819/1416 yılında Dimaşk'taki Yelboğa ve Emevî camilerinde vaaz verdiği sırada, vaazında Şia taraftarlığı yaptığı gerekçesiyle Şâfiî muhalefeti- nin öfkesini uyandırmıştı.⁷¹

Görevleri camilerde vaaz vermek olan bu kimseler ilmî seviye itibariyle ule- madan aşağıdaydı. Ulema genellikle medreselerde müderris olarak çalışmakta veya camilerde belirli bir dini konuda, belirli sayıda öğrenciye özel dersler ver- mekteydi. Farklı kaynakların bir değerlendirmesi Eyyûbiler ve erken dönem Memlûkler döneminde Şemseddin İbnü'l-Cevzî gibi vaazlar veren alimlerin dini bilginin derin kuyularından istifade ettiklerini göstermektedir. Bununla birlikte Memlûklerin ilerleyen dönemlerinde camilerde daha az isim vaaz vermiştir.⁷²

Memlûklerin sonraki dönemine hakim olan yozlaşma, kadıların dini konular- da daha az eğitilmiş ve sadece bir vâiz olan bu kişiler arasından atanmasını bera- berinde getirdi. Bu kimseler dönemin sultanlarının ve valilerinin elinde basit bir oyuncak durumundaydılar. İbn Kâdi Şuhbe 789/1387'de Sultan ez-Zâhir Berkuk tarafından Mısır'da Şâfiîlerin kâdulkudatlığına atanan Şeyh Nâsîrüddin Mu- hammed ibnü'l-Meylak'ın durumundan bahsetmektedir. İbnü'l-Meylak basit bir vâiz olduğunu ve bir kadı olmak için yeterli seviyede bulunmadığını ileri sürerek

⁶⁷ Bkz. J. Berkey, *Transmission*, 51, 85-7.

⁶⁸ Nu'aymî, *ed-Dâris*, II, 439.

⁶⁹ İbn Kâdi Şuhbe, *Târîhü İbn Kâdi Şuhbe*, III, 39-40.

⁷⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 314-15; İbnü'l-İrâkî, *ez-Zeyl*, I, 54.

⁷¹ Nu'aymî, *ed-Dâris*, II, 123-4.

⁷² 889/1484'te Dimaşk'a gelen Mısırlı bir vaiz olan Şeyh İbrahim örneğine bakılabilir. Şeyh İbrahim kötü, zayıf ve yanlış vaazlarına karşı çıkan insanlar arasında karışıklığa neden olmuştu. Bkz. Şihâbeddin Ahmed b. Tavk, *et-Ta'lik; Yevmiyyätü Şihâbeddin Ahmed b. Tavk* (Dimaşk: el- Ma'hedü'l-Faransî li'd-Dirâseti'l-Arabîyye, 2000), I, 378.

atamayı reddetmişti.⁷³ Ondan farklı olarak diğer vâizler, ulemadan daha düşük seviyede, onlardan daha az eğitilmiş ve sadece sıradan halka (*âmmeh*) vaaz etmiş olmalarına rağmen kadılıkları kabul etmede tereddüt göstermediler. Hanbelî şeyh Sadreddin b. Müflih (ö. 825/1421-1422), liyakatsizliğine ve sadece sıradan halka ve kadınlara vaaz etmiş olmasına rağmen 817/1414 yılında Dımaşk’taki Hanbelîlerin kadılığına atanmıştı.⁷⁴ Bu gibi durumlar geç Memlûk döneminde birbirini besleyerek büyüyen iki temel olguya işaret eder: Dindarlar ve eğitimci konumundaki kimseler arasında yaygınlaşan yozlaşma ve eğitim sisteminde ortaya çıkan bozulma.

Sonuç

Suriye’de altıncı/on ikinci asırdan itibaren hankâh, ribât, dârülhadis ve dârülkur’ân gibi diğer müessese ve yapıların yanı sıra medrese müessesesi gelişmeye başladı. Camilerdeki öğrenim hâlâ devam etmesine rağmen bu müesseseler talebeler kabul etmeye ve yavaş yavaş eğitim sisteminin ana mekanları olmaya başladı.

Camilerin içinde veya yakınında gelişen yapıların bazıları daha sonraları kurulmuş oldukları amaçlara ek olarak eğitim ve öğretim merkezleri halini aldılar. Zâviye, türbe, mihrâb, halaka ve mestabe gibi mekanlar öncelikle kurulmuş oldukları hedeflere yönelik hizmet verdiler, fakat ikincil derecede, dinî ilimler tahsil eden diğer öğrencilerin yanında sûfî grupları ve halkın eğitim mekanları olarak kullanıldılar. Bu yapılar muhtemelen dini eğitim almak isteyen öğrenci sayısında artış olmasıyla ilmî faaliyetlerin mekanı haline geldiler. Dahası bozulmanın ortaya çıktığı Memlûk döneminin sonlarında özellikle medrese ve cami (merkezî camiler) gibi müesseselerin amaç ve işlevlerini ayıran çizgiler bulanıklaştı.

İlim vaazları medrese müesseselerinin yaygınlaşmasına rağmen Suriye şehirlerinin merkezî camilerinde varlığını devam ettirdi. Suriye’de Memlûk devletinin ikinci döneminde, tıpkı Memlûk Kahire’sinde de meydana geldiği gibi, ibadet ve tedris gibi her iki işlevi eş zamanlı olarak yerine getirebilmek için camilerin hem sayılarında hem de büyüklüklerinde artış meydana geldi. Yine bu dönemde bazı medreseler camiler olarak kullanıldılar ve birleşik medrese-camiler olarak hizmet verdiler. Memlûk döneminin sonuna doğru, Dımaşk’taki Sâbûniyye ve Sibâ’iyye gibi pek çok yeni müessesenin dinî ve eğitime dair çeşitli işlevleri aynı anda

⁷³ İbn Kâdi Şuhbe, *Târîh*, III, 219-20; Ayrıca bkz. Muhammed b. Ahmed b. İyâs, *Bedâ’i’ü’z-zuhûr fî vekâ’i’l-duhûr* (Kahire: el-Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-Âmmeh li’l-Kitâb, 1982), I.2: 387-8: “fe innâ hâze’r-racûl leyse mine’l-ma’rûfîne bi’l-ilm; ve innemâ hüve racûlün yu’ânî’l-mevâ’id ve’l-va’z.”

⁷⁴ Nu’aymî, *ed-Dâris*, II, 50; Muhammed b. Abdullah el-Hanbelî el-Necdî, *es-Suhubü’l-vâbile alâ darâihî’l-Hanâbile* (Mekke: Mektebetü’l-İmâm Ahmed, 1989), 123: “... veliye’l-kazâe ve hüve sağîrû’s-sinni kalîlül-bid’ati lâ ya’rifuhu şey’en mine’l-ulûm illâ ennehu ye’izül-avâme ve’n-nisâe ale’l-kerâsi.”

yerine getirmek için kurulmuş olduğu gözlemlenebilir. İşte bu nedenle kaynaklarda, medrese, hankâh, ribât, zâviye, türbe ve câmi gibi farklı ve şaşırtıcı isimlerle işaret edilen pek çok müesseseye karşılaşılmaktadır.